

Jan Wijkstra*

Van wapenproductie naar konversie

Een literatuuroverzicht

Onderzoek naar wapenproductie wordt door economen nauwelijks verricht. De Haan (hoogleraar internationale economische betrekkingen te Groningen), die zijn sporen reeds verdiend heeft in een groep regeringsdeskundigen die in opdracht van de Verenigde Naties een rapport opstelde over de samenhang tussen ontwapening en ontwikkeling,¹ stelde enkele jaren geleden vast dat in Nederland bijzonder weinig economen belangstelling hebben getoond voor economische aspecten van de bewapeningswedloop. Dit geldt zowel de mondiale als de specifiek Nederlandse situatie. De enige opmerkelijke uitzondering is Duisenberg.² Gezien de omvang van de bewapeningsuitgaven in de wereld, vindt De Haan deze geringe belangstelling vanuit de ekonomie verwonderlijk, te meer daar er op tal van andere terreinen wél specialisaties bestaan, zoals landbouwekonomie, onderwijsekonomie en dergelijke. Daarentegen zijn vooral vredesgroepen en partikuliere instellingen uiterst actief. Wat er aan universitair onderzoek plaatsvindt, speelt zich merendeels al in de meer polemologisch georiënteerde vakgroepen en instituten. Bovendien gaat het meestal om promotieonderzoek met een looptijd van maximaal enkele jaren om om kortlopende studies door studenten. De stelling lijkt gerechtvaardigd dat universiteiten – en met name de economische instellingen – achterop zijn geraakt bij de maatschappelijke beweging. Vredes- en ontwikkelingsgroepen, zowel op landelijk als op plaatselijk niveau, hebben kwesties als wapenhandel, de samenhang tussen bewapening en onderontwikkeling en

71

* Stafmedewerker bij het Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings (OSACI) te Amsterdam.

1. *Study on the relationship between disarmament and development*, VN stuk A/36/356, oktober 1981; een door prof.dr. H. de Haan geautoriseerde bekorte Nederlandse bewerking van Dick Leurdijs: *Het verband tussen ontwapening en ontwikkeling; de resultaten van een VN studie*

(NIVV-reeks 33, april 1982). Tevens een korte samenvatting plus beschouwing in: *Voor ontwapening en ontwikkeling*, een uitgave uit mei 1982 van IKV, IKVOS, NIO, NOVIB, OSACI en Pax Christi Nederland.
2. *ESB*, 5-8-'81. Duisenberg schreef in 1965 een proefschrift over de *Economische gevolgen van ontwapening* (Assen).

konversie (omschakeling van wapenbedrijven naar produktie voor civiele doeleinden) aan de orde gesteld. De grote vakbonden hebben met hun leden (intensieve) discussies gevoerd over 'vrede en veiligheid', waarna met name door de FNV een duidelijk standpunt ten gunste van konversie is ingenomen. Eind 1983 heeft de regering een notitie over wapenhandel en konversie gepresenteerd die de verwachting doet ontstaan dat er de komende jaren bij de overheid iets op gang komt betreffende konversieonderzoek.³ Maar een systematisch universitair onderzoeksprogramma moet nog van de grond komen.

In dit artikel wordt in kort bestek een overzicht gegeven van het recente onderzoek naar verschijnselen die samenhangen met wapenproduktie. Ik zal de publikaties plaatsen tegen de achtergrond van de zich ontwikkelende vredesbeweging en -diskussies in drie periodes: 1. de tweede helft van de jaren zeventig, wanneer er sprake is van maatschappelijke discussie op enkele terreinen, terwijl slechts enkele onderzoekers bezig zijn; 2. het begin van de jaren tachtig (tot medio/eind 1982) wanneer er sprake is van een enorme opleving van activiteiten (brochures, onderzoeksverslagen en konferenties) en van een uitgebreide discussie; 3. mogelijk is de overgang naar de derde fase nog wat idealistisch geprojecteerd, maar men zou deze kunnen omschrijven als een aarzelende overgang 'van praten naar doen'. Pax Christi Nederland start eind 1982 een campagne *Stop de wapenhandel, begin met konversie*, er komen maar liefst twee periodieken op de markt met informatie over wapenhandel, de vakbonden (met name de FNV) belanden in een stadium dat allengs activiteiten verwacht worden, op verschillende plaatsen ontstaan platforms voor konversie en last but not least: er verschijnen enkele studierapporten die het resultaat zijn van meerjarig onderzoek en die het konversiestreven vaste grond bieden. Het idealistische steekt erin dat nog bewezen zal moeten worden of konversie boven het niveau van een droombeeld zal uitkomen. Onmiskenbaar echter is rond 1983 een nieuwe situatie ingetreden.

De belangrijkste doelstelling van deze 'book review' is te stimuleren dat meer – en bij voorkeur ook universitaire – instellingen zich gaan bezighouden met studie naar de economische aspecten van de bewapening.

3. Kamerstuk 16204 no 7. De Tweede Kamer gaf de regering tijdens een debat over wapenexport de opdracht een uitgebreidere notitie op te stellen die als basisstuk gebruikt zal worden

voor een hoorzitting over konversie waarop maatschappelijke organisaties hun mening naar voren zullen kunnen brengen.

1 De tweede helft van de jaren zeventig

Het startpunt van de sterk groeiende aandacht voor wapenproductie kan in de tweede helft van de jaren zeventig worden geplaatst. Weliswaar verschijnt al in 1971 de SUN-uitgave *Het Militair-Industrieel kompleks in Nederland*⁴, maar deze blijft gedurende jaren een eenling. Bovendien ligt het zwaartepunt vooral op een theoretische exercitie en is de aandacht voor de Nederlandse wapenindustrie goeddeels beperkt tot Philips en Fokker en de personele relaties tussen enkele wapenbedrijven. Pas in de tweede helft van het decennium komt de stroom publikaties geleidelijk op gang. Een duidelijk aanwijsbare katalysator is de aanschaf van de F-16 geweest. Deze 'order van de eeuw' werd nogal opgetuigd met werkgelegenheidsargumenten: de ko-productie zou de Nederlandse industrie grote voordelen bieden. Ministers, bedrijven, maar ook vakbondsfunctionarissen profileren zich aan deze kant. De onderzoekers/journalisten Colijn en Rusman komt de eer toe al vrij spoedig het werkelijkheidsgehalte van de arbeidsplaatsenvoorspellingen op hun waarde te hebben geschat.⁵ Maar ook andere onderzoekers werpen zich op de F-16.⁶ Een andere stimulans voor onderzoekswerk was de wapenhandelproblematiek. Dat begon met vragen over het gebruik van Fokker-vliegtuigen door Portugal in zijn koloniale oorlogen (Angola, Mozambique). Zuidelijk-Afrikagroepen stellen regelmatig de kwestie van mogelijke schendingen van het wapenembargo ten aanzien van Zuid-Afrika aan de orde. Dit leidt bijvoorbeeld tot permanente aandacht voor het Philips-concern, zij het niet zozeer met betrekking tot leveranties door Nederlandse Philips-bedrijven als wel door buitenlandse. Wat precies de oorzaken zijn van de toenemende aandacht voor wapenhandel zou voorwerp moeten zijn van verdere studie (Vietnam? Ervaring met konsumenten-boycotakties? Discussie over levering van reaktorvaten aan Zuid-Afrika? Opkomst van steeds beter geïnformeerde actiegroepen?). Het is echter opmerkelijk hoe zeer een korvettenlevering aan Indonesië tot verontwaardiging leidt,

73

4. Joost Breuker, Gerard Koolstra en Lucas Reijnders (BWA-defensiegroep), *Het militair-industrieel kompleks in Nederland (MIK)*, Sunschrift 48, Nijmegen maart 1971.

5. Co Colijn en Paul Rusman waren betrokken bij de Stichting Polemologische Bibliotheek in Leiden, schreven o.a. papers voor konferenties en publiceerden in *de Groene Amsterdammer* en later in *Vrij Nederland*.

6. Bijvoorbeeld: *De vervanging van de Starfighter, een verhaal in afleveringen* van de Werkgroep Bewapeningsprocessen van het Polemologisch In-

stituut in Groningen (Fenna van den Burg, augustus 1974); *Vervangen is hangen; het dossier van de Starfighter-opvolging*, Odijk (Sjaloom) 1975; *Wiens behoeften bevredigt de F-16?* Dكتوراalskriptie van Hans Fun, uitgegeven als Cahier 12, oktober 1978, van het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Katholieke Universiteit Nijmegen. Met name in de twee laatstgenoemde rapporten komen economische en industriële aspecten van de F-16-order aan de orde.

evenals latere berichtgeving over het gebruik van Fokker-vliegtuigen door de Argentijnse militaire junta. Ook een niet doorgegangene leverantie aan Chili en een later door Khomeiny afgelaste transactie met Iran geven aanleiding tot een fikse maatschappelijke discussie. Een centrale positie in het op gang komen van het onderzoekswerk wordt ingenomen door *Faltas*, die in de tweede helft van de jaren zeventig stafmedewerker is bij het *Oecumenisch Studie- en Actiecentrum Investerings (OSACI)*. Het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) verstrekt OSACI in 1976 een onderzoeksopdracht om uit te zoeken wat de plaats is van de Nederlandse wapenindustrie in de internationale wapenwedloop. Via baanbrekend en oorspronkelijk onderzoek heeft Faltas als eerste uitvoerig informatie geleverd over de belangrijkste Nederlandse wapenproducenten. De eerste resultaten zijn neergelegd in een *Cahier voor Vredesvraagstukken*, dat ter gelegenheid van de Vredesweek in 1977 wordt verspreid.⁷ Samen met het Cahier dat een jaar later wordt gepubliceerd over de Nederlandse betrokkenheid bij de wapenhandel⁸ vormen de publikaties van Faltas uit die tijd een soort encyclopedie van de Nederlandse wapenproductie aan het eind van de jaren zeventig. Hoewel er sindsdien vanzelfsprekend het een en ander is gebeurd, behouden de beide Cahiers hun informatieve waarde en zijn zij nog steeds een belangrijke bron voor onderzoekers.

Voor de omvang en de richting van het onderzoek in de periode na 1980 zijn twee invloeden van belang.

1. Na jarenlange rust aan het kernwapenfront start het IKV in 1977 de campagne *De kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland*. De neutronenbom/-granaat en de kruisraket brengen de maatschappelijke discussie in een enorme stroomversnelling. Dit leidt tot grote belangstelling voor de betrokkenheid van Nederlandse bedrijven bij kernwapensystemen. Wederom in opdracht van het IKV publiceert Faltas hierover ter gelegenheid van de Vredesweek in 1979.⁹ Nederlandse bedrijven maken niet zelfstandig 'de kernbom' maar blijken wel op tal van manieren betrokken te zijn bij de productie van overbrengingssystemen voor kernwapens.
2. In het buitenland verschijnen enkele publikaties over de *economische nadelen van bewapening* in het algemeen en van wapenproductie in het bijzonder.¹⁰ De zo veelvuldig gebruikte economische

7. Cahier voor Vredesvraagstukken no 19: *Militaire productie in Nederland*, door Sami Faltas, IKV, Den Haag 1977.

8. Cahier voor Vredesvraagstukken no 20: *Nederland in de wapenhandel*, door Sami Faltas, IKV, Den Haag en Kerk en Vrede, Amersfoort 1978.

9. IKV-Geschrift no 5, *Bedrijven en kernwapens*, door Sami Faltas, IKV, Den Haag 1979, en IKV-Geschrift no 6, *De kernwapenfabrieken in de VS*, door Sami Faltas, IKV, Den Haag 1979.

10. Vergelijk o.a. Albrecht, Lock en Wulf, *Arbeitsplätze durch Rüstung?*

rechtvaardigingen voor wapenproductie (werkgelegenheid, technologische vooruitgang en dergelijke) blijken niet zo solide als veelal wordt gedacht en er blijken alternatieven te bestaan die economische voordelen kunnen opleveren.

2 Het begin van de jaren tachtig

De overgang naar de jaren tachtig wordt gemarkeerd door een grote maatschappelijke activiteit op het gebied van wapenproductie, wapenhandel en konversie. Enkele geruchtmakende wapentransakties trekken de aandacht (Argentinië, Bolivia, Taiwan) en een 'tegenbeweging' formeert zich. Aanvankelijk bundelt de *NIO-vereniging* tal van vredes- en ontwikkelingsgroepen en landenkomité's in een open brief naar de Tweede Kamer¹¹ en later start Pax Christi Nederland een campagne *Stop de wapenhandel, begin met conversie*. De aangekondigde discussie binnen de FNV over vrede en veiligheid komt allengs boven het geruchtenstadium uit. Zo doet de ABOP in het najaar van 1980 een voortreffelijk rapport het licht zien.¹² In 1981 komt eindelijk de lang verbeide *FNV-diskussienota* uit, op basis waarvan het gesprek met de leden wordt aangegaan.¹³ Het gewicht van de discussieronde mag niet onderschat worden. Er vinden legio gespreksavonden plaats die doorgaans goed bezocht worden. Opmerkelijk is dat er contacten opgebouwd worden tussen bonden en vredesgroepen. En verder gaat de maatschappelijke beweging ook de poorten van de betrokken bedrijven niet voorbij. Hoewel we niet moeten overdrijven, zijn in de achterliggende jaren de eerste bondgenootschappen gesmeed tussen direkt betrokkenen en vredesactivisten. Dat is een belangrijke verandering ten opzichte van vroeger, toen de diverse groepen veelal scherp tegenover elkaar stonden. Het kernstuk in de contacten is ongetwijfeld de konversiegedachte, die mogelijkheden lijkt te bieden het vredesverlangen te combineren met belangenbehartiging.

De grondgedachten van de reeds eerder genoemde buitenlandse rapporten die de economische argumenten ter rechtvaardiging van wapenproductie kritiseerden raken in Nederland op ruime schaal bekend. Een sterke impuls aan de discussie wordt gegeven door het eindverslag van de reeds eerder genoemde groep VN-deskundigen over

Warnung vor falschen Hoffnungen, Reinbek bei Hamburg 1978; *World military and social expenditures*, Sivard, Leesburg (VS), jaarlijks; *The empty pork barrel - Unemployment and the Pentagon budget*, Anderson, Lansing (Mich.) 1978.

11. Verschenen in *Wapenexport naar de Derde Wereld - een zwarte lijst*,

Vereeniging voor een Nieuwe Internationale Orde (NIO), 1982 met o.a. enkele landenprofielen.

12. *Met het oog op onze veiligheid*, rapport van de ABOP-kommissie Vrede, Veiligheid en Defensie, september 1980.

13. *Voor vrede en ontwapening - De betrokkenheid van de FNV*, 1981.

'ontwapening en ontwikkeling' (vgl. noot 1). Hun konklusies over het verband tussen bewapeningsinspanning en de onderontwikkeling in de wereld worden door vredes- en ontwikkelingsgroepen actief in discussie gebracht.¹⁴ Het tij is daarbij gunstig door de kernwapenkampagne en de door de FNV gestarte gespreksronde. In de standpuntbepaling van de FNV nemen de inzichten van de VN-kommissie een belangrijke plaats in. Belangrijk is dat de FNV (inclusief alle aangesloten bonden) gekozen heeft voor het bevorderen van de omschakeling van oorlogs- naar vredesproductie.¹⁵ Op gepaste afstand volgt het CNV dat in maart 1982 een discussienota publiceert. Over de omvang van de discussie is weinig bekend geworden; een definitief standpunt wordt bepaald in augustus 1983.¹⁶ Om te illustreren hoezeer de discussie over de verschillende vraagstukken op gang komt, volgt hier een kort overzicht van de diverse activiteiten.

Kongressen

Terugkijkend is het opmerkelijk hoeveel kongressen in een kort tijdsbestek zijn georganiseerd over economische aspecten van bewapening of konversie.

1. Op 5 juni 1980 organiseert de *Stichting Volk en Verdediging* (later *Stichting Maatschappij en Krijgsmacht*) een conferentie over *Werkgelegenheid en defensie*. In het verslag tref men onder andere interessante lezingen van de staatssecretaris van Defensie Van Eekelen, van kolonel Van den Bergh van het Directoraat-Generaal Materieel en van de voorzitter en tevens topman defensiezaken bij Philips, Le Noble.¹⁷

2. Een bijzonder goed voorbereid kongres wordt georganiseerd door het *Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek* (IPSO) op 6 en 7 september 1980. Vooraf werd een reader verspreid en het verslag van het kongres wordt in boekvorm uitgebracht.¹⁸ In het verslag zijn onder

14. Meer groepen dan hier vermeld kunnen worden, wierpen zich vooral in het eerste half jaar van 1982 op het vraagstuk van ontwapening en ontwikkeling. IKV, IKVOS, NIO, NOVIB, OSACI en Pax Christi organiseerden een studiedag voor vredes- en ontwikkelingsgroepen, landenkomite's etc. Naar aanleiding van deze studiedag verscheen de brochure *Voor ontwapening en ontwikkeling* (vgl. noot 1). De NIO-vereniging was uiterst actief rond de Tweede Speciale Zitting over Ontwapening van de Verenigde Naties die in de zomer van 1982 plaatsvond. Een heel leger van Nederlandse akti-

visten was in de VS tijdens de zitting, waar een alternatief gebeuren plaatsvond. In september 1982 vond een conferentie plaats van NIVV/VIRO en NCO over het onderwerp.

15. Het definitieve standpunt van de FNV is na besluitvorming in de Federatieraad vastgelegd in *FNV-informatie* 53, mei 1982.

16. *Het CNV en het vraagstuk van vrede en veiligheid*; *diskussienota*, maart 1982 en *Het CNV en het vraagstuk van vrede en veiligheid*; *beleidsnota*, augustus 1983.

17. *Werkgelegenheid en defensie*. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, Den Haag, oktober 1980.

andere bijdragen opgenomen van De Vrije die zich ook in later tijd wel heeft beziggehouden met aspecten van bewapening en de Nederlandse economie, van de reeds eerder genoemde Faltas, van een werknemer bij 'de Schelde' en van Bouwman, die zich vanuit de *Stichting Onderzoek Bedrijfstak Elektrotechniek* (SOBE) bezighoudt met de doorwerking van het F-16-programma bij de machinefabrieken van Philips in Acht.¹⁹ In het boek *Bewapening of werkgelegenheid* zijn voorts twee belangrijke artikelen opgenomen van de Duitse onderzoeker Huffschmid, die samen met studenten civiele alternatieven voor een fregatten- en tankprogramma doorrekende.

3. In december 1980 organiseert de PSP een iets kleinschaliger opgezet kongres *Wapens of werk*, waaruit in 1981 een brochure resulteert van de Stichting Vorming en Scholing van deze partij.²⁰

4. De *Aktiegroep Economen* en de *Studievereniging Economische Fakulteit* aan de Universiteit van Amsterdam organiseren (met ondersteuning van de economische fakulteit) in november 1981 een symposium *Wapenbeperking en economie*.²¹

5. Wat hun doorwerking betreft mogelijk nog belangrijker dan deze kongressen zijn twee lange radio-uitzendingen van *NCRV Literama* in samenwerking met de *Stichting Leven en Overleven* over konversie.²²

Brochures

Aan het begin van de jaren tachtig verschijnt werkelijk een hausse aan brochures, die voor een belangrijk deel nieuwe onderzoeksmateriaal bevatten, maar tevens zorgen voor verdere verspreiding van bestaande informatie. Zo geeft OSACI in 1981 een 'minibrochure' uit met basisinformatie over wapenproductie in Nederland.²³ In opdracht van het IKV levert OSACI een aktualisering van de Cahiers voor Vredesvraagstukken van Faltas. In *De Nederlandse wapenindustrie in discussie* wordt de Nederlandse wapenproductie in het licht gesteld van de internationale wapenwedloop. Na een analyse van militair-strategische ontwikkelingen en het belang van bepaalde wapensystemen daarbij

18. Reader *Bewapening en werkgelegenheid*, IPSO, augustus 1980; Verslag *Bewapening of werkgelegenheid*, IPSO, Amsterdam, maart 1981.

19. Sami Faltas en Teo Bouwman waren ook betrokken bij de publicatie van SOBE *Philips - International reorganisations and workers' resistance* (SOBE, Eindhoven 1982), waarbij zij te zamen de bewapeningskomponent voor hun rekening namen. Piet de Vrije schreef o.a. een artikel in *TPE* 6 (3), maart '83 over *Bewapening en werkgelegenheid in Nederland*.

20. *Wapens of werk*, Stichting Vorming en Scholing PSP, Amsterdam 1981.

21. Symposiummap *Wapenbeperking en Economie*, Aktiegroep Economen aan de economische fakulteit van de Universiteit van Amsterdam, 1981.

22. *Leven en overleven*, 18-6-'81 en *Van zwaarden tot ploegscharen - omsmeden*, 10-12-'82 (met o.a. lezingen van De Haan, Goudzwaard en Commandeur); verslagboekjes Stichting Leven en Overleven, Bilt-hoven.

23. *Wapens is geen werk*, OSACI, Amsterdam 1981.

wordt ruime aandacht besteed aan het produktiepakket van de Nederlandse wapenindustrie. Tevens wordt een algemeen kader geschetst voor discussies over wapenproductie, wapenhandel, ontwapening en ontwikkeling en konversie.²⁴ De rooms-katholieke vredesbeweging *Pax Christi Nederland* geeft in 1981 een brochure uit als reactie op de FNV-diskussienota.²⁵ In 1982 draagt Pax Christi de verantwoordelijkheid voor de samenstelling van de DIC-map *Stop de wapenhandel, begin met conversie*, waarin tal van grotere en kleinere artikelen zijn samengebracht.²⁶ Een uitgave die te weinig aandacht heeft getrokken is *Signaal, je werk, je geweten*.²⁷ Naast een bedrijfsprofiel van *Hollandse Signaal Apparaten* bevat dit werk een groot aantal gesprekken met werknemers bij deze grootste wapenproducent van Nederland. De gesprekken, die van het eind van de jaren zeventig stammen, vormen een alleszins belangwekkend tijdsdokument. De *Werkgemeenschap voor ecologie, pacifisme en socialisme* (WEPS) brengt een brochure uit waarin vooral buitenlandse informatie toegankelijk gemaakt wordt voor een groter publiek.²⁸ De *Anti-militaristische werkgroep Eindhoven* stelt een op de Eindhovense situatie (Philips, DAF) toegespitste brochure samen.²⁹ Het *Anti-militaristisch Buro Nijmegen* publiceert in 1981 *Handelaren des doods*, waarin de militaire productie in de scheepsbouw en de elektronische industrie wordt belicht.³⁰ Het is een informatieve brochure, die overigens niet uitsluitend op eigen materiaal is gebaseerd. De overtuigingskracht van de brochure lijdt enigermate onder de anti-militaristische inslag ervan. Vermeldenswaard is verder nog de uitgave *Drente belegerd* van het gewest Drente van de PSP, waarin een regionale inventarisatie is gemaakt van onder andere wapenproductie.³¹

Alle genoemde publikaties bespreken op de een of andere manier de wapenproductie in Nederland. Aan het *militaire onderzoeks- en ontwikkelingswerk* in Nederland (R&D) wordt weinig aparte aandacht besteed; dat blijft een nog betrekkelijk onontgonnen terrein. Enkele jaren geleden leek de TH Delft ondersteuning te willen bieden aan de kritische analyse van de militaire R&D-werkzaamheden. In het kader van het Studium Generale werd in 1980 en 1981 een lezingencyklus

24. Cahier voor Vredesvraagstukken no 23: *De Nederlandse wapen-industrie in discussie*, door Jan Wijkstra, IKV, 1982.

25. *Diskussiewijzer Pax Christi antwoordt de FNV*, Wegwijzer 15, Pax Christi, 1981.

26. DIC-map 93 *Stop Wapenhandel – begin met conversie!* De Horstink, Amersfoort 1982.

27. *Signaal, je werk, je geweten*; Pax Christiboek 1, 1982.

28. *Omschakeling van oorlogs- naar vredeseconomie*, uitgave van WEPS/ 't Kan anders, 1980.

29. *Militaire produktie – goed voor U?* Anti-militaristische Werkgroep Eindhoven 1981?

30. *Handelaren des doods – militaire produktie in scheepsbouw en elektroniese industrie*, Anti-militaristisch Buro Nijmegen, maart 1981.

31. *Drente belegerd*, PSP gewest Drente, Oene Zwittink, oktober 1982.

georganiseerd over tal van facetten van de wapenwedloop. De inleidingen werden in 1982 gebundeld in de interessante publikatie *Bewapening*.³² Hierin opgenomen is onder meer een bijdrage van wijlen de heer Doorenbos, ex-direkteur bij Signaal en toentertijd voorzitter van de *Adviesraad voor de Militaire Produktie* ('Wapens maken en verkopen') en de lezing van Muyderman, hoogleraar werktuigbouwkunde en stellig een voorloper in Nederland op het gebied van kritische beschouwingen over militaire R&D ('Militaire R&D, de motor van de bewapeningswedloop?'). De conferentie *TH Ontwapenend* op 15 april 1981³³ versterkt de verwachting dat de TH Delft ernst maakt met een soort alternatief studie-instituut voor technologieonderzoek. Helaas is inzake dit lofwaardige initiatief al geruime tijd niets meer vernomen.

In 1980 verschijnt de brochure *Hersenen des doods – wapenonderzoek in Nederland* van politieke dienstweigeraars in Nijmegen.³⁴ Aan deze brochure kleven gedeeltelijk dezelfde bezwaren als aan de eerder genoemde uitgave *Handelaren des doods*. Toch komt dit rapport de eer toe, dat het als een van de eerste werkelijk tracht systematische informatie ter beschikking te stellen over militaire technologie in Nederland. Het zou voor geïnteresseerden gedurende enige tijd nagenoeg de enige beschikbare bron zijn.

Eind 1982 echter verschijnt in de serie 'Discussienota's onderzoek' van de economische fakulteit aan de Vrije Universiteit de doktoraalskriptie *Militair onderzoek in Nederland* van De Zeeuw en Van Doggenaar.³⁵ Deze skriptie levert een uitermate waardevolle schets van organisatie, structuur en netwerk van het militaire onderzoek in Nederland. De auteurs definiëren op een acceptabele manier hun taakveld en schetsen daarmee de omvang van de militaire R&D in Nederland. Zij komen tot een opmerkelijke schatting van de financiële bedragen die ermee gemoeid zijn en van het aantal betrokkenen. Dit roept verwondering op over de omvang en werkt demystificerend. Jammer is dat de onderzoekers er niet meer aan toegekomen zijn de Nederlandse militaire R&D-inspanning te interpreteren in het licht van de voortgaande wapenwedloop. Dat de skriptie de weg baant voor verder onderzoek staat echter buiten kijf.

Studieprojekten

Naast alle andere activiteiten aan het begin van de jaren tachtig,

32. *Bewapening*; uitgave Stichting Studium Generale aan de Technische Hogeschool te Delft, 1982.

33. Konferentieverslag *TH Ontwapenend*, november 1981, TH Delft.

34. *Hersenen des doods – wapenonderzoek in Nederland*, uitgave van politieke dienstweigeraars in Neder-

land – men vergelijkte het Antimilitaristisch Buro Nijmegen, 1980.

35. *Militair onderzoek in Nederland*, door Margreet de Zeeuw en Jan van Doggenaar, Serie discussienota's onderzoek van de economische fakulteit der Vrije Universiteit, december 1982.

ontvouwen zich in die tijd twee studieprojecten op langere termijn, die pas in 1983/1984 worden voltooid.

In de eerste plaats starten Houben en Prins eind 1979 aan het *Studiecentrum voor Vredesvraagstukken* van de Katholieke Universiteit Nijmegen een vierjarig onderzoek *Wapenproductie en werkgelegenheid in Nederland*. De algemene doelstelling is de mogelijkheden voor omschakeling van wapenproductie in Nederland te analyseren. Beide onderzoekers produceren in 1981 een eerste tussenrapport.³⁶ Houben legde zich toe op initiatieven, activiteiten en theorievorming inzake konversie in de Verenigde Staten. Het zwaartepunt ligt bij een vergelijkend theorieonderzoek, waarbij met name de Amerikaanse econoom *Melman* naar voren wordt gehaald. Deze is een voorloper in het denken over de economische nadelen van de bewapeningsinspanning; hij karakteriseert de VS als een 'permanent war economy'. Houben inventariseerde uit de Amerikaanse literatuur tal van aandachtspunten die van belang zijn voor verder konversieonderzoek. Prins onderzocht ervaringen met en discussies over konversie in West-Europa. De Bondsrepubliek Duitsland en Groot-Brittannië staan centraal. Veel aandacht wordt besteed aan de positie en mogelijke rol van de vakbeweging in een konversieproces. Ook Prins besteedt aandacht aan theorievorming.

Beide rapporten die in het totale onderzoek de funktie hadden van voorstudie en basis voor verdere werkzaamheden, laten zich zeer goed als afzonderlijke eenheid lezen en zijn vooral van belang als samenvatting van internationale discussies tot circa 1980.

Het initiatief tot een tweede onderzoek op langere termijn wordt aan het eind van de jaren zeventig genomen door enkele religieuzen, die ernaar streven in Nederland informatie over wapenproductie en konversie beschikbaar te krijgen van eenzelfde gehalte als waarvan in het buitenland sprake is. Dit leidt tot het gezamenlijke onderzoeksproject *Bewapening en Werkgelegenheid* van de Franciskaanse Samenwerking (een samenwerkingsverband van Franciskaanse orden en kongregaties), OSACI en Pax Christi Nederland. Het project, dat begin 1981 van start gaat, levert in 1983 een eindverslag op. Door de wijze van organisatie wordt het project al spoedig een kristallisatiepunt voor tal van groepen die betrokken zijn bij het konversievraagstuk. Veel betrokkenen waren actief in een Adviesraad die de onderzoekers op gezette tijden ondersteunde.

Op de resultaten van beide projecten komen we hierna uitvoerig terug. Eén opmerking moet echter op deze plaats gemaakt worden. Piet Houben, die zich met hart en ziel inzette voor het konversieideaal, mocht de afronding van zijn project en de stroomversnelling waarin het konversiegebeuren in 1983 kwam niet meer meemaken. Tijdens een vakantiereis in 1982 kwam hij bij een treinongeval om het

leven. Allen die Piet Houben hebben meegemaakt weten hoezeer dit verlies onherstelbaar is voor zijn naaste omgeving en voor de beweging voor konversie.

3 De huidige situatie

Zoals in de inleiding al werd aangegeven is het aanbrengen van een cesuur tussen 1982 en 1983 mogelijk wat idealistisch. Weliswaar is er duidelijk sprake van nieuwe activiteit ten aanzien van konversie, maar het zal nog moeten blijken of er ook daadwerkelijk successen geboekt worden. De overgang is niet scherp aan te geven, maar globaal gesproken heeft het jaar een nieuwe impuls gebracht. Eind 1982 start Pax Christi Nederland de campagne *Stop de wapenhandel, begin met konversie*. Temidden van vele andere activiteiten wordt een periodiek 'kampagneblad' gestart dat zich ontwikkelt tot een degelijke informatievoorziening over wapenhandel en konversie.³⁷ Opmerkelijk is dat Nederland in 1983 nog een tweede bulletin over wapenhandel en militaire productie rijk wordt, te weten *Stop die Handel*, een uitgave van het Anti-militaristisch Buro Nijmegen, het Komitee Indonesië en het Moluks Platform. Een uiterst belangrijke doorbraak in 1983 is dat er op diverse plaatsen rond wapenbedrijven 'Platforms voor Konversie' tot stand komen. Na een groot opgezet kongres in november 1983 komt bijvoorbeeld het konversieplatform Twente tot stand, waarin diverse maatschappelijke groepen participeren. Doelstelling is om de konversiegedachte te enten op *Signaal*.³⁸ Ook in Zaandam, Rotterdam en Tilburg zijn initiatieven gaande, terwijl bij de diverse activiteiten voor behoud van de werkgelegenheid bij 'de Schelde' eveneens een nadrukkelijke plaats is ingeruimd voor konversieopgingen.³⁹ Eind 1983 organiseert de FNV als uitvloeisel van haar eerdere standpuntbepaling een eerste overleg tussen aangesloten bonden en vredesgroepen over konversie. Namens de Industriebond FNV verzorgt Wetzels een discussiebijdrage waaruit een opmerkelijk positievere instelling tegenover het konversievraagstuk blijkt dan tot voor enkele jaren mogelijk werd gehouden.⁴⁰ Voor de discussies in de bonden is belangrijk dat eind 1983 een

81

36. Piet Houben, *Konversie in de USA - Van wapenproductie naar civiele productie*, Cahier no 20 Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Nijmegen 1981. Jan Prins, *Konversie in West-Europa - Discussies over wapenproductie en werkgelegenheid*, Cahier no 21 Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Nijmegen 1981.

37. Met ingang van 1984 is het 'kampagneblad' opgenomen als

katern in het *kommunikatieblad* van Pax Christi Nederland.

38. Vergelijk kongresmap *Konversie en Holland Signaal*, Konversieplatform Twente, oktober 1983, plus verslag.

39. Vergelijk uitgave 'De Schel', Industriebond FNV, eind 1983.

40. Een discussiebijdrage over konversie vanuit de Industriebond FNV t.b.v. het FNV-vredesberaad op 24-11-'83 te Utrecht.

studierapport over ontwapening en konversie verschijnt van het *Europese Vakbondsinstituut* in Brussel. Hoewel het rapport op zich weinig schokkende nieuwe gegevens bevat, levert het een aantrekkelijk overzicht van de verschillende discussies en ervaringen in de diverse (West)europese landen. Het rapport kan uitstekend als referentiekader dienen.⁴¹

De afgelopen jaren verschenen in het buitenland op verscheidene plaatsen publikaties inzake wapenhandel en konversie.⁴² Het is verheugend dat er ook dieper gravende informatie beschikbaar gekomen is over de Nederlandse situatie. Te noemen vallen de eindverslagen van de eerder genoemde lange-termijnprojecten en een studie van *'t Kan anders*.

1. Nog in 1982 brengt *'t Kan anders*, werkgemeenschap voor pacifisme, ekologie en socialisme de brochure *Van militaire produktie naar vredesindustrie* uit.⁴³ Het is het eindverslag van een onderzoek van Van der Tuin naar de plaats die de wapenproduktie inneemt in Tilburg. Hoewel het onderzoek niet zo diep gaat is het een aardige poging om aan te geven hoe omvangrijk militaire industrie blijkt te zijn in een bepaalde regio, wanneer de situatie aldaar nauwkeurig onder de loep wordt genomen. De werkzaamheden aan de brochure waren een bundelende faktor en wezen de weg naar het *konversieplatform Tilburg*.

2. In 1983 vindt de afronding plaats van het studieproject *Bewapening en Werkgelegenheid* van de Franciskaanse Samenwerking, OSACI en Pax Christi Nederland. In juni wordt het eindrapport aangeboden aan regering en parlement.⁴⁴ Een brochure met de belangrijkste resultaten wordt ter gelegenheid van de Vredesweek 1983 in omloop gebracht.⁴⁵ Naar aanleiding van het onderzoek maakt de KRO-RKK een documentaire over konversie, die op 17 september 1983 wordt uitgezonden.⁴⁶

Centraal in het onderzoek staat de economische uitwerking van wapen-

41. European Trade Union Institute, *Disarmament and the conversion of arms industries to civil production — a review of possibilities and experiences in Western Europe*, Brussel 1983.

42. Vergelijk onder andere in het Nederlandse taalgebied, *Van zwaarden tot ploegijzers — de omschakeling van de Belgische wapenindustrie*, door Mark Deneer, Marc Doms en Ernst Gülcher, Leuven (Kritak) 1982.

43. *Van militaire produktie naar vredesindustrie — Tilburg als voorbeeld*, door Evert van der Tuin,

't Kan anders, Werkgemeenschap voor pacifisme, ekologie en socialisme, Delft 1982.

44. W.J. Louisse, *Bewapening en werkgelegenheid. Gevolgen van een vermindering van de defensie-uitgaven voor de Nederlandse wapenindustrie; de mogelijkheden voor konversie*, Franciskaanse Samenwerking, OSACI, Pax Christi Nederland, juni 1983.

45. *Aan het werk met konversie, omschakeling van wapenproduktie in Nederland*, zelfde uitgevers als (44), september 1983.

produktie in Nederland. In het eerste deel van het rapport wordt vooral gekeken naar de relaties met de doelstellingen van het overheidsbeleid. De *invloed van wapenproductie op enkele hoofd-doelstellingen van economisch beleid* (evenwichtige betalingsbalans, volledige werkgelegenheid en economische groei) worden geanalyseerd. Louisse, de econoom die het onderzoek heeft uitgevoerd, komt tot een negatief oordeel. Met betrekking tot het werkgelegenheidseffect van wapenproductie is zijn konklusie dat de overheid, wanneer zij de werkgelegenheid wil bevorderen, haar middelen beter civiel dan militair kan besteden. Het rapport-Louisse is juist vanwege de cijfermatige onderbouwing een belangrijke aanwinst voor het onderzoek naar zaken betreffende wapenproductie, wapenhandel en konversie. In het vierde hoofdstuk worden achtereenvolgens de makro-economische positie van wapenproductie, de mate van zelfvoorziening op materieel gebied en de perspectieven van de Nederlandse defensiemarkt voor de industrie geschetst. In het tweede deel van het rapport gaat Louisse uitvoerig in op de wapenproductie in een *viertal sectoren*, toegespitst op een viertal bedrijven: scheepsbouw (*de Schelde*), auto-industrie (*DAF-Trucks*), elektrotechniek (*Signaal*), munitie-industrie (*Eurometaal*). Het rapport beperkt zich dus niet tot makro-economische analyses, maar levert bovendien specifieke bedrijfsgerichte informatie. Ook in dit deel brengt Louisse veel nieuw feitenmateriaal boven tafel.

In de visie van Louisse over wapenproductie en konversie neemt de *overheid* een centrale plaats in. Uit het rapport spreekt de vaste konklusie dat de meeste wapenbedrijven in Nederland onmogelijk hun wapenproductie overeind kunnen houden zonder de duidelijke en welwillende steun van de overheid (orders, voorfinanciering en dergelijke). Dit geldt niet voor alle bedrijven. Signaal en Oldelft bijvoorbeeld realiseren een belangrijk gedeelte van hun omzet door export. Maar ook voor deze bedrijven is de steun van de overheid bij R&D en exportbevordering uitermate belangrijk.

De makro-economische en bedrijfsgerichte informatie over wapenproductie maakt het rapport een belangrijk document. Louisse is erin geslaagd voor het eerst een dermate gedetailleerd rapport te vervaardigen, ondanks het feit dat de informatie allerminst voor het oprapen ligt (noch bij de bedrijven, noch bij de overheid).

De tweede doelstelling van het projekt *Bewapening en Werkgelegenheid* was het boven tafel krijgen van concrete en betrouwbare informatie over *konversiemogelijkheden in Nederland*. Deze doelstelling is echter niet erg uit de verf gekomen. Louisse toont aan dat er bij alle door hem onderzochte bedrijven produktietechnisch

alternatieven zijn voor wapenproductie. Voor een nadere uitwerking van deze alternatieven, zowel wat produktietechnische als wat markttechnische aspecten betreft, is nog aanzienlijk dieper gaand onderzoek nodig dan waaraan hij in de tijd die hem ter beschikking stond kon toekomen. Voor verdergaand onderzoek naar konkrete konversiemogelijkheden per bedrijf legt het rapport-Louise echter wel degelijk een basis.

3. In 1984 komt ook het meerjarig projekt *Wapenproductie en werkgelegenheid in Nederland* tot een eind. Na de eerdere tussenrapporten van Houben en Prins (vgl. noot 36) publiceren Prins en Meijs in maart 1984 het eindverslag.⁴⁷

De onderzoekers hebben zich vanaf 1982 vooral toegelegd op de algemene en bijzondere voorwaarden die aan een proces van konversie kunnen of moeten worden gesteld. Zo vinden zij dat konversieplannen een bijdrage moeten leveren aan het proces van *ontwapening*.

Konversie moet dan ook 'definitief' zijn. De weg terug naar wapenproductie moet worden afgesloten. In het eerste deel wordt een uitgebreide theoretische analyse gemaakt. Terecht wordt grote waarde toegekend aan voorwaarden voor konversieplannen die uit het huidige productieproces voortvloeien, zoals de flexibiliteit van produktiemiddelen, technologie, arbeid en organisatie en de mate waarin de organisatie specifiek militaire kenmerken vertoont. Ook wordt ingegaan op voorwaarden die werknemers aan een proces van konversie kunnen stellen, zoals behoud van werkgelegenheid, continuïteit, rentabiliteit van geïnvesteerd kapitaal of verbeterde arbeidsomstandigheden. Een belangrijke voorwaarde voor een konversieplan is de bijdrage van de overheid. Evenals Louise stellen Prins en Meijs grote vraagtekens bij de beweerde positieve economische effecten van wapenproductie. Zij bevelen konversie aan in het kader van de herstructurering van de industrie, waarbij de overheid in plaats van verdere wapenproductie kansrijke activiteiten op de civiele markt zou moeten ondersteunen.

In de ogen van Prins en Meijs is de *vakbeweging* de initiatiefnemer bij uitstek is voor het opstellen van konversieplannen, vanwege de plaats die bonden innemen en de positieve grondhouding van met name de FNV. De onderzoekers breken in hun rapport een lans voor eigen vakbondsinitiatieven en werknemersplannen. Het onderzoek is vericht in samenwerking met de *Industriebond FNV*. Terecht hebben de onderzoekers gepoogd deze bond een steun in de rug te geven bij

47. Jan Prins en Marcel Meijs, *Wapenproductie en werkgelegenheid in Nederland; onderzoek naar voorwaarden voor konversie bij twee bedrijven*,

Cahier no 29 Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Nijmegen 1984.

het inslaan van het konversiepad. Toch mag men zich in gemoede afvragen of werknemers c.q. vakbonden louter op eigen kracht in staat zullen zijn het hele, ingewikkelde, plaatje van een konversieplan in te kleuren. Per bedrijf zal de situatie verschillend liggen en bijvoorbeeld afhangen van de organisatiegraad in alle relevante functies. Naar mijn oordeel zijn werknemersinitiatieven een belangrijk middel om de discussie in de komende jaren verder te brengen, maar zal de strategie er tevens op gericht moeten zijn werkgevers en overheid uit te dagen en te stimuleren.

In het tweede deel van het eindverslag onderzoeken Prins en Meijs de bijzondere voorwaarden voor een konversieproces bij twee bedrijven, te weten *Van der Giessen-De Noord Marinebouw* (GNM) in Alblasterdam, en *De Kruithoorn* in Den Bosch. Bij het eerste bedrijf hebben de onderzoekers op ruime schaal medewerking gehad van directie, werknemers en bonden, bij het tweede bedrijf niet. Dit kan men vanzelfsprekend terugvinden in de tekst. Bij GNM wordt een gedetailleerde en informatieve beschrijving gegeven van het technische productieproces en de productieorganisatie. De bouw van nieuwe mijnenbestrijdingsvaartuigen wordt nauwgezet onderzocht en geanalyseerd op specifiek militaire elementen. De onderzoekers konkluderen dat er bij GNM voldoende voorwaarden zijn voor konversie; op basis van bestaande technologie, organisatie en arbeid zijn er mogelijkheden voor het produceren van civiele goederen. Het veel beperktere onderzoek bij De Kruithoorn toont daarentegen aan dat de organisatie van de productie daar dusdanig sterke militaire kenmerken vertoont, dat een rendabele overgang naar de civiele markt niet waarschijnlijk is. Bij beide bedrijven komen Prins en Meijs echter tot de slotsom, dat er onvoldoende basis is voor werknemersinitiatieven.

Op het eerste gezicht lijkt dat een teleurstellende konklusie. Dit wordt nog versterkt doordat bij geen van beide bedrijven concrete alternatieven voor de militaire productie zijn uitgewerkt. Toch is de gerichte analyse van twee bedrijven, met alle verschillen die daarbij boven water komen, een waardevolle exercitie die de weg kan wijzen naar verder onderzoek. Dat konversiemogelijkheden nog niet zijn geformuleerd, kan men een dergelijk onderzoek in alle redelijkheid niet verwijten. Daartoe zal nog aanmerkelijk dieper in de materie gedoken moeten worden door direkt betrokkenen in samenwerking met specialisten van diverse disciplines (met name technici en bedrijfs-economisten). Prins en Meijs hebben, zoals zij het zelf uitdrukken, daarbij de richting trachten aan te duiden.

4 Ten slotte

De meerjarige studietoelagen hebben de kennis vergroot over de

makro-ekonomische aspecten van wapenproductie en over de situatie op bedrijfsniveau. Wil echter bij een of meer bedrijven een succesvol proces van konversie in gang gezet worden, dan zal op zijn minst op twee punten meer onderzoek verricht moeten worden. In de eerste plaats over de vraag hoe konversie ingebed kan (moet) worden in een industriepolitiek beleid (sektorstructuurbeleid); in de tweede plaats over de vraag welke concrete alternatieve productie bij de betrokken bedrijven met een goede kans op succes kan worden uitgewerkt. Kort samengevat: over de setting van wapenproductie is redelijk wat bekend (hoewel vanzelfsprekend nadere verfijningen kunnen worden aangebracht), maar op de *alternatieven*, de uitweg, bestaat nog onvoldoende concreet zicht — de perspectieven lijken goed, maar moeten verder uitgebouwd worden.

De voorwaarden voor verdere studies zijn al aanwezig. Bonden en werknemers hebben vragen, konversieplatforms trachten concrete informatie per bedrijf te krijgen en vredesgroepen zijn tot ondersteuning bereid. Aan de kant van de werkgevers lijkt het openstaan voor konversie nog te incidenteel, terwijl ook de landelijke politieke partijen niet overlopen van activiteiten. Hierin kan echter een verandering optreden onder invloed van de discussie die het komend jaar ongetwijfeld in de Kamer gaat komen. De discussienota die de regering heeft geproduceerd (kamerstuk 16204, no 7) toont weliswaar nog geen overmaat aan politieke bereidheid, maar een aantal ekonomische inzichten zoals die door de vredesgroepen zijn aangedragen vinden een zekere weerklank. Maar ook ongeacht wat er in 'de politiek' gebeurt ligt er een *maatschappelijke* vraag naar verder onderzoek.

Particuliere instituten en actiegroepen hebben de discussie groten-deels op gang gebracht. Op universiteiten gebeurt weliswaar het een en ander,⁴⁸ maar nog ontoereikend en teveel op projektbasis of opgehangen aan studenten die slechts een beperkte tijd beschikbaar blijven. Wat nodig is, is een structurele betrokkenheid. Met name de ekonomische studierichtingen zouden de

48. Mij is het volgende bekend: aan de *TH Twente* zijn studenten betrokken bij het konversieplatform en mogelijk wordt een formatieplaats voor een dienstweigeraar gekreëerd. In *Groningen* zijn groepen studenten bij het thema betrokken (geweest), wat o.a. leidde tot een publikatie van Ronald Paping in *TPE* 6 (3), maart 1983, *Militaire produktie bij DAF-Trucks, 1972-1982*. Aan de *VU* verricht Sami Faltas tot eind 1984 een promotieonderzoek waarin de West-europese marinebouw centraal staat — men vergelijkte o.m. een hoofdstuk

van zijn hand in *Eigenwijs vredesbeleid*, Amsterdam (SUA) 1983 (*De wereldmarkt en de nederlandse bewapening*). Aan de *Universiteit van Amsterdam* is begin 1984 een onderzoek *Ontwapening en ontwikkeling* gestart bij de vakgroep Internationale Betrekkingen en Volkenrecht (politiekologie) met een looptijd van drie jaar. In *Leiden* houden enkele medewerkers (Colijn, Van der Mey en Rusman) zich bezig met wapenhandel (binnenkort is een publikatie te verwachten). Over vervolgonderzoek bij de *KUN* is mij niets bekend.

maatschappelijke vraag moeten oppakken.

Lijst met nuttige adressen

1. Anti-militaristisch Buro Nijmegen, Pontanusstraat 20-22, 6524 HG Nijmegen
2. CNV, Ravellaan 1, 3533 JE Utrecht
3. Fak. der Ekon. Wetenschappen, UvA, Jodenbreestraat 23, 1011 NH Amsterdam
4. FNV, Plein '40-'45 no 1, 1064 SW Amsterdam
5. IKV/IKVOS, Postbus 18747, 2502 ES Den Haag
6. IPSO, Postbus 10192, 1001 ED Amsterdam
7. 't Kan Anders/Werkgemeenschap voor pacifisme, ekologie en socialisme, Vlamingstraat 82, 2611 LA Delft
8. Kerk en Vrede, Utrechtseweg 159, 3818 ED Amersfoort
9. NIO, Beulingstraat 23, 1017 BA Amsterdam
10. NOVIB, Amaliastraat 5-7, 2514 JC Den Haag
11. OSACI, Prins Hendrikkade 48, 1012 AC Amsterdam
12. Pax Christi Nederland, Celebesstraat 60, 2585 TM Den Haag
13. PSP, Postbus 700, 1000 AS Amsterdam
14. SOBE, Kruisstraat 82, 5612 CK Eindhoven
15. Stichting Leven en Overleven, Postbus 335, 3720 AH Bilthoven
16. Stichting Maatschappij en Krijgsmacht, Bachmanstraat 1, 2596 JA Den Haag
17. Studiecentrum voor Vredesvraagstukken, Katholieke Universiteit Nijmegen, Bijleveldsingel 70, 6524 AE Nijmegen
18. Vrouwen tegen Kernwapens, Prof. Reinwardtlaan 19, 3571 ER Utrecht
19. Vrouwen voor Vrede, Werkgroep Overheid en Politiek, Oostduinlaan 145, 2596 JK Den Haag

Over bewapening, wapenindustrie en konversie publiceerden wij eerder:

Hans Keman, *Bewapening, militaire uitgaven en staatsoptreden in Nederland*. TPE 2/4.

Piet Houben, *Vakbonden over vrede en ontwapening*. TPE 5/2.

Piet de Vrije, *Bewapening en werkgelegenheid in Nederland*. TPE 6/3.

Ronald Paping, *Militaire produktie bij DAF-Trucks, 1972-1982*. TPE 6/3.